

БІЛАН С. В.,
аспірант
(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

УДК 324

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМУ: ІСТОРИЧНО-КОНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ РАННІХ ФОРМ РЕФЕРЕНДУМУ

Статтю присвячено аналізу раних форм становлення інституту референдуму. Досліджено витоки інституту референдуму у світових правових системах, обґрунтовано пропозиції до системи періодизації історії референдумів.

***Ключові слова:** референдум, пряма демократія, історія референдуму.*

Стаття посвячена аналізу раних форм становлення інституту референдума. Исследуются истоки референдума в мировых правовых системах, обосновываются предложения в систему периодизации истории референдумов.

***Ключевые слова:** референдум, прямая демократия, история референдумов.*

This article analyzes the earliest forms of the referendum of its development. We investigate the origins of the referendum in the world's legal systems, justified proposals in the periodization of the history of referendums.

***Key words:** referendum, direct democracy, history of referendum.*

Вступ. Питання дослідження історичних витоків становлення інституту референдуму має надзвичайно важливе значення у контексті правильного розуміння динаміки розвитку цього конституційно-правового інституту безпосереднього народовладдя. Історико-правовий ретроспективний погляд на вказаний інститут дозволяє вибудовувати методологічно вірні моделі розвитку конституційного законодавства про референдум у майбутньому, оскільки історія конституціоналізму містить велику кількість яскравих прикладів правозастосування у тих чи інших конкретно-історичних умовах.

Окремі питання розвитку інституту референдуму досліджувались у роботах С. Авак'яна, А. Дюнана, М. Квортрапа, В. Котка, М. Курячої, В. Мамічева, В. Погорілко, Г. Сінцова, В. Федоренко, В. Шаповала та ін. Проте аналіз сучасних наукових досліджень дозволяє стверджувати, що комплексно така проблема досліджувалась не достатньою мірою, що і обумовлює доцільність постановки окресленої проблеми та підготовки цієї статті.

На наш погляд, проблематика раних форм інституту референдуму не достатньою мірою досліджена. Зокрема, не вирішене питання із критерієм початку періодизації розвитку цього інституту та зародженням референдуму як самостійної форми народовладдя.

Постановка завдання. Метою статті є спроба довести, що референдум як інститут має витоки з архаїчних форм прямого народовладдя і є природною формою народного волевиявлення навіть у найпростіших формах людської самоорганізації.

Результати дослідження. Історично референдуми своєю правовою генеалогією сягають доби первинних, архаїчних форм прямої демократії, що опосередковують родово-племенні форми управління первинними людськими соціумами та античні форми демократії як першої об'єктивної народовладдя, відомої історії. Племені зібрання, народні збори поліса, еклесія, агора, алія, віче, юс суфрагіорум, тінги, курултаї, меджліси, ландсгеймайнде, ландтаги і т.д. – всі ці реліктові форми прямої народної демократії у різних як державних, так і додержавних спільнот є передумовами формування у XV ст. такого явища, як референдум.

На нашу думку, було б досить невиправданим обмежити вікові рамки появи референдуму 1439 р., тобто датою проведення бернського референдуму у Швейцарії, на чому наголошує більшість вчених-конституціоналістів [1, с. 17]. Точніше було би вести мову, що на цей період розвитку правовідносин у Швейцарії правові механізми такої форми безпосереднього народовладдя знайшли свої визначеності і кристалізації та, власне, набули назви «референдум». Але стверджувати, що це є першим у світі референдумом, на наш погляд, є до певної міри невиправданим, адже така форма, як всенародне голосування з певних важливих питань життя суспільства і держави, була притаманна

з моменту самого зародження людського суспільства і згодом обмежувалася представницькими чи узурпаторськими формами через особливості управління та розвитку тих чи інших соціумів. Слід визнати правильним підхід В. Шаповала, який вказує, що референдум є сучасною формою прямої демократії, але має своїх історичних попередників. Таким попередником В. Шаповал, зокрема, називає давньоримський плебісцит [2, с. 5]. Хоча і сам плебісцит у Давньому Римі був уже доволі зрілою формою народовладдя. Історичний аналіз свідчить про наявність ще більш давніх форм прийняття рішень більшістю голосів членами спільноти.

Дійсно, саме поняття «референдум» має швейцарське походження і як дефініція, що має конституційно-правове значення в сучасному сенсі, виникло до XIV ст. Парламент Швейцарської конфедерації через особливості державного устрою цієї держави працював не на постійній основі, а його депутати не були депутатами у сучасному розумінні як представницькі посадовці законодавчого органу, а виконували радше функції послів своїх кантонів і діяли від імені кантональних урядів. У разі винесення на розгляд питання, що не входило до компетенції таких депутатів-послів через те, що предмет питання перевищував обсяг делегованих кантоном повноважень депутата-посла, таке питання вирішувалося «*ad referendum*» – «для доповіді». Це означало, що рішення мало бути прийнятим за подальшою згодою кантону, який представляв депутат-посол, що зобов'язувався попередньо погоджене ним питання у парламенті найближчим часом «доповісти» у себе в кантоні й отримати згоду кантону для набуття законної сили такого рішення в майбутньому [3, с. 19]. З XIX ст. дефініція «референдум» поступово починає використовуватись для означення індивідуального голосування громадян Швейцарії, а не волевиявлення громади кантону на конфедеративному рівні.

Наразі у міжнародному праві використовується ідіома «*ad referendum*», яка має конкретне значення у праві міжнародних договорів і означає, що міжнародний договір підписується уповноваженим представником держави у попередньому порядку, але потребує підтвердження з боку держави [4, с. 1176].

Таким чином, лінгвістичне коріння цієї дефініції дійсно є латинським (лат. *referendum* – *те, що має доповідатись, погоджуватись*¹), але такий термін у Давньому Римі не використовувався у сучасному значенні. Римські народні голосування з певних питань державного життя у трибунних, куриятних чи центуриятних коміціях (зібраннях плебей чи патрицій або змішані зібрання для голосування), які допускала державна система Давнього Риму у певних випадках, називалися *jus suffragiorum*² [6, с. 23].

Всенародне голосування, що завдяки швейцарським державотворцям формально-юридично отримало назву «референдум», як зазначалося вище, було проведене у 1439 р. у кантоні Берн і предметом його було питання затвердження розміру податку з населення для погашення військових боргів кантону. Той перший референдум було проведено досить вдало – народ вирішив за необхідне стягувати з кожного громадянина фіксовану суму на тиждень для означених потреб, тому прийняте рішення було демократично легітимізоване. У результаті позитивний досвід прямої демократії було запозичено іншими кантонами Швейцарії, а згодом, у міру розвитку демократії, іншими демократичними країнами.

Власне, Словник іншомовних слів 1906 р. не містив окремого поняття «референдум» на початку XX ст., натомість визначав конкретне поняття «референдум у Швейцарії», встановлюючи, що це є «підпорядкування певних основних рішень представників нації всенародному голосуванню у Швейцарії» [7, с. 136]. Таким чином, референдум пов'язувався виключно з державно-конституційним життям Швейцарії, і це поняття не було родовим для позначення будь-якого всенародного голосування у будь-якій країні, а характеризувало виключно швейцарську конституційно-правову дійсність.

Проте швейцарський досвід реалізації різноманітних форм прямої демократії не є суто кабинетним винаходом, а ґрунтується на народній традиції, що сформувалася як під впливом давньонімецьких племінних зборів – тінгів, ландтагів та ландсгемайнде, так і під впливом сприйняття давніми гельветами (пращурами швейцарців) певних ідей народного голосування, що були привнесені римським правом (оскільки гельвети були федератами римлян і входили до римського світу (Pax Romana). На наявності праформ прямого народовладдя ще до 1439 р. вказують дослідники цього питання. Зокрема, В. Мамичев зазначає, що народне законодавство тут (у Швейцарії – С. Б.) існувало вже за виникнення союзу. У старовинних землях: Урі, Швіц, Обвальден, Нідвальден, Гларус, Анпенцель існувало (реалізовувалось) майже повне народне законодавство. Воно обмежувалось лише верховною владою німецького імператора, але таке обмеження було досить неістотним і згодом стало фіктивним. Усі найважливіші справи вирішувались загальними зборами, дрібніші віддавалися на вирішення місцевим радам [8, с. 102].

В іншому випадку, якби не було таких історико-правових передумов для відповідного формування правосвідомості, жодна з ідей прямої демократії, зокрема референдум, не були би сприйняті на-

¹ До речі, з погляду граматики латинської мови, це не іменник, а герундій, тому не має множини. Тобто латиною неможливо сказати «референдуми».

² Власне, як і поняття «конституція», що також має походження з римського права, але означала у Давньому Римі дещо інше явище, аніж сьогодні – вид нормативно-правового акта Імператора.

селенням і демократично легітимізовані хоча б через те, що Швейцарія є республікою, тому монарше або авторитарно-тиранічне нав'язування своєї волі і відповідна новелізація законодавства в умовах швейцарського конфедеративного республіканства є юридично неможливими. А успіх і легітимізація референдуму як форми прямої демократії у Швейцарії пояснюється тим, що така правова ідея не була чимось принципово новим, невідомим, неапробованим явищем для правосвідомості пересічних громадян конфедерації. Фактично у 1439 р. відбулось чергове народне голосування, але таке голосування було втілене у певну формальну юридичну об'єктивізацію, проводилось за фіксованими юридичними процедурами, а народне протоправо природнім шляхом перетворилось у позитивну писану правову норму конституційної спрямованості з відповідними історичними особливостями, притаманними епосі.

Тобто, дослідивши історію прямої демократії у Швейцарії досить ретельно, можемо дійти висновку, що у 1439 р. відбулась формалізація, юридичне закріплення народних традицій прямої демократії, звичаєве право перетворилось у позитивне право, мононорми, норми-звичаї, а традиційне народне право перетворилось у писане, юридично об'єктивоване законодавство про референдум.

Аналогічна ситуація стосується й інших правових систем, що склалися у давніх народів – слов'янських віче, грецьких еклесіях, тюркських курултаях, німецьких ландтагах, норманських тінгах, римських суфрагіорумах, козацьких радах тощо. Не у всіх державних системах вони згодом трансформувалися у референдумну форму прямої демократії. Швейцарія швидше є винятком, адже прареферендумні форми прямої демократії були втрачені у перебігу історії розвитку демократії, і стали відроджуватись у Європі та Північній Америці лише з XIX ст. У рецесивному стані вони були закарбовані у правовій підсвідомості багатьох народів, і у певні історичні часи народи їх використовували як вагомий метод прийняття важливого колективного рішення, що стосується долі державності й устрою: наприклад, відомі збори афінського поліса для вирішення питання війни із персами, вічові собори у «смутні часи» Московського царства, коли було втрачено династію, козацькі ради кінця XVII ст. щодо вирішення питання прийняття підданства московському царю, грецький референдум про відновлення республіки 1967 р. і т.д.

Із сучасних прикладів доленосних референдумів у країнах, що не відносяться до країн прямої демократії, можемо навести приклад Туреччини, де рішення загальнодержавного референдуму з питань конституційної реформи, який відбувся 12 вересня 2010 р., докорінно змінило розвиток державотворення та правотворення. 57,8% виборців, а саме 21,7 млн громадян підтримали зміни до 26 статей Конституції Туреччини 1982 р., що призвело до запровадження інституту омбудсмена, реформування системи правосуддя, зокрема Конституційного суду та Вищої ради суддів і прокурорів, позбавлення військових імунітету щодо судового переслідування цивільними судами, передачу повноважень із порушення справ про розпуск політичних партій від Апеляційного суду до парламенту тощо. Результати цього референдуму отримали високу оцінку ЄС, про що, зокрема, повідомив єврокомісар Штефан Фюле, відповідальний за питання розширення Євросоюзу. Він назвав цей референдум «кроком у правильному напрямі», який демонструє «стійку прихильність громадян Туреччини до реформ, які розширюють їхні права та свободи» [9].

Водночас абсолютна більшість науковців, здійснюючи періодизацію розвитку конституційно-правового інституту референдуму, першим етапом виділяє період саме починаючи з XV ст. (маючи на увазі дату проведення офіційного першого бернського референдуму у 1439 р.), і власне із цієї дати розпочинається більшість відомих науці періодизацій [1, с. 12; 9]. Хоча при цьому і робиться посилення на наявність квазіреферендумних форм прямої демократії до зазначеної дати, але у періодизацію зазначена багатовікова (можливо, тисячолітня) складова частина не включається.

Виходячи із вищезазначених мотивів, таке вбачається не зовсім виправданим, тому вважаємо за доцільне доповнити наявні в науці конституційного права підходи до періодизації розвитку правовідносин референдуму положенням про те, що першим етапом розвитку інституту референдуму слід вважати *період із зародження організованих форм суспільства і до 1439 року* – дати формалізації бернського референдуму як способу прийняття рішення з важливих питань державного життя.

Висновки. Указаний підхід щодо уточнення періодизації розвитку референдуму, на наш погляд, є виправданим і доцільним, адже він кореспондує усталеній позиції науки конституційного права про те, що риси прямої демократії були притаманні найбільш раннім формам організації суспільства, навіть на первинно-общинному етапі розвитку людства, про що зазначалося як у попередніх розділах цієї роботи, так і у роботах багатьох спеціалістів із прямої демократії. В іншому разі, якщо припустити, що референдум як форма прямої демократії розпочинає своє існування лише з 1439 р., то утворюється доволі контрверсійний силогізм, тобто виходить, що пряма демократія існувала на етапі зародження людської самоорганізації суспільства, але при цьому не існувало передумов для референдуму, протореферендумних форм безпосереднього волевиявлення. Таке твердження спростовують результати цього дослідження.

Список використаних джерел:

1. Синцов Г. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право» / Г. Синцов. – М., 2008. – 22 с.
2. Шаповал В. Референдум як форма безпосередньої демократії / В. Шаповал // Вибори та демократія. – 2005. – № 3 (5). – С. 4–21.
3. Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии: исторический обзор / А. Дюнан. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1896. – 125 с.
4. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978.
5. Botsford G. The Roman Assemblies from their Origin to the End of the Republic / G. Botsford. – N.-Y., 1909. – 341 p.
6. Словарь иностранных слов. – 31-е изд. / сост. Н. Гавкин. – СПб., К., Х. : Южно-русское изд-во Ф.А. Иогансона, 1906. – 1211 с.
7. Мамичев В. Референдум в законодательстве зарубежных стран и России (историко-правовое исследование) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В. Мамичев. – Ставрополь, 2000. – 185 с.
8. Еврокомиссия приветствует результаты референдума в Турции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dzd.ee?id=312134>.
9. Ластовка А. К вопросу разделения этапов развития института референдума в мире / А. Ластовка // *Legea si viata*; ianuarie. – 2015. – С. 85–88.

ГРИНДЕЙ Л. М.,

кандидат медичних наук, доцент

(Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)

УДК 340.1

**КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ: ВТІЛЕННЯ ІДЕЙ МІЖНАРОДНОГО ОСВІТНЬОГО ДОСВІДУ
У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ В УКРАЇНІ**

Статтю присвячено проблемам розвитку мислення майбутніх юристів в Україні, зокрема дослідженню концепції критичного мислення, його генезису, визначення та методиці вивчення.

Ключові слова: критичне мислення, критичне мислення юриста, концепція критичного мислення, методи і методика дослідження критичного мислення.

Статья посвящается проблемам развития мышления будущих юристов в Украине, а именно исследованию концепции критического мышления, его генезиса, определения и методам изучения.

Ключевые слова: критическое мышление, критическое мышление юриста, концепция критического мышления, методы и методика исследования критического мышления.

The article deals with the problems of thinking of future lawyers in Ukraine, namely the investigation of the concept of critical thinking, its genesis, definitions and methodology study.

Key words: critical thinking, critical thinking of lawyer, concept of critical thinking, research methods of critical thinking.

Вступ. Проблеми розвитку самостійного та дієвого мислення майбутніх юристів різних країн хвилюють уже не перше десятиріччя. Потреби суспільного розвитку, пошуки шляхів формування успішної та відповідальної особистості привели до появи сучасної концепції критичного мислення (витоки її Е. де Боно знайшов ще в часи античної демократії).

